

Zbiór Orzeczeń

OPINIA RZECZNIKA GENERALNEGO
MACIEJA SZPUNARA
przedstawiona w dniu 26 czerwca 2019 r.¹

Sprawa C-396/18

Gennaro Cafaro
przeciwko
DQ

[wniosek o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym złożony przez Corte suprema di cassazione (sąd kasacyjny, Włochy)]

Odesłanie prejudycjalne – Posiadacze licencji pilota, którzy osiągnęli wiek 60 lat – Spółka prowadząca działalność związaną z ochroną bezpieczeństwa narodowego – Zakaz dyskryminacji ze względu na wiek – Zakres stosowania rozporządzenia (UE) nr 1178/2011 – Dyrektywa 2000/78/WE

I. Wprowadzenie

1. Zasada związana z zakazem dyskryminacji ze względu na wiek jest przedmiotem obszernego orzecznictwa, obejmującego analizę Trybunału w świetle tej zasady, w szczególności, możliwości ustanowienia przez państwo członkowskie zakazu wykonywania zawodu pilota osobom, które osiągnęły określony wiek².

2. Zagadnienie to powraca dzisiaj w pytaniach prejudycjalnych, w świetle szczególnych okoliczności sprawy rozpatrywanej w postępowaniu głównym. Mówiąc precyzyjniej, w sprawie tej chodzi w szczególności o ustalenie przez Trybunał, czy charakter działalności wykonywanej przez spółkę zatrudniającą pilotów, mianowicie działalności związanej z ochroną bezpieczeństwa narodowego, może mieć wpływ na ocenę zakazu wykonywania zawodu pilota przez osoby, które ukończyły 60. rok życia.

¹ Język oryginału: francuski.

² Wyroki: z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573); z dnia 5 lipca 2017 r., Fries (C-190/16, EU:C:2017:513).

II. Ramy prawne

A. Prawo Unii

1. Rozporządzenie nr 216/2008

3. Artykuł 1 ust. 1 rozporządzenia (WE) nr 216/2008³ stanowi:

„Niniejsze rozporządzenie ma zastosowanie do:

[...]

b) personelu i organizacji zajmujących się eksploatacją statków powietrznych;

[...]”.

4. Jak wynika z art. 2 ust. 1 tego rozporządzenia, „[p]odstawowym celem niniejszego rozporządzenia jest ustanowienie i utrzymanie wysokiego, ujednoczonego poziomu bezpieczeństwa lotnictwa cywilnego w Europie”.

5. Artykuł 7 ust. 2 wspomnianego rozporządzenia stanowi:

„Z wyjątkiem osób odbywających szkolenie, czynności pilota może wykonywać jedynie osoba posiadająca licencję i świadectwo lekarskie stosowne do przeprowadzanej operacji.

[...]”.

2. Rozporządzenie nr 1178/2011

6. Artykuł 1 rozporządzenia (UE) nr 1178/2011⁴ stanowi:

„Niniejsze rozporządzenie ustanawia szczegółowe zasady w odniesieniu do:

1) poszczególnych uprawnień związanych z licencjami pilotów, warunków wydawania, utrzymywania w mocy, zmiany, ograniczania, zawieszania lub cofania licencji, przywilejów i obowiązków posiadaczy licencji, warunków konwersji dotychczasowych krajowych licencji pilotów i krajowych licencji mechanika pokładowego na licencje pilotów, warunków uznawania licencji wydanych przez państwa trzecie;

[...]”.

3 Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 20 lutego 2008 r. w sprawie wspólnych zasad w zakresie lotnictwa cywilnego i utworzenia Europejskiej Agencji Bezpieczeństwa Lotniczego oraz uchylające dyrektywę Rady 91/670/EWG, rozporządzenie (WE) nr 1592/2002 i dyrektywę 2004/36/WE (Dz.U. 2008, L 79, s. 1), zmienione rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1108/2009 z dnia 21 października 2009 r. (Dz.U. 2009, L 309, s. 51), (zwane dalej „rozporządzeniem nr 216/2008”).

4 Rozporządzenie Komisji z dnia 3 listopada 2011 r. ustanawiające wymagania techniczne i procedury administracyjne odnoszące się do załóg w lotnictwie cywilnym zgodnie z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 216/2008 (Dz.U. 2011, L 311, s. 1), zmienione rozporządzeniem Komisji (UE) nr 290/2012 z dnia 30 marca 2012 r. (Dz.U. 2012, L 100, s. 1) (zwane dalej „rozporządzeniem nr 1178/2011”).

7. Artykuł 2 rozporządzenia nr 1178/2011 stanowi:

„Do celów niniejszego rozporządzenia zastosowanie mają następujące definicje:

1) »licencja zgodna z częścią FCL« oznacza licencję członka załogi lotniczej zgodną z wymaganiami załącznika I;

[...]”.

8. Zgodnie z art. 12 rozporządzenia nr 1178/2011, zatytułowanym „Wejście w życie i stosowanie”:

„1. Niniejsze rozporządzenie wchodzi w życie dwudziestego dnia po jego opublikowaniu w *Dzienniku Urzędowym Unii Europejskiej*.

Niniejsze rozporządzenie stosuje się od dnia 8 kwietnia 2012 r.

1b. W drodze odstępstwa od przepisów ust. 1, państwa członkowskie mogą zdecydować o niestosowaniu do dnia 8 kwietnia 2013 r. przepisów załączników I–IV.

[...]”.

9. Punkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011, zatytułowany „Ograniczenie uprawnień posiadaczy licencji w wieku 60 lat i starszych w zarobkowym transporcie lotniczym”, stanowi:

„a) Wiek od 60 do 64 lat. Samoloty i śmigłowce. Posiadacz licencji pilota, który osiągnął wiek 60 lat, nie może pełnić funkcji pilota statku powietrznego uczestniczącego w zarobkowym transporcie lotniczym, chyba że:

1) jest członkiem załogi wieloosobowej; oraz

2) jest jedynym pilotem wśród załogi lotniczej, który osiągnął wiek 60 lat.

b) Wiek 65 lat. Posiadacz licencji pilota, który osiągnął wiek 65 lat, nie może pełnić funkcji pilota statku powietrznego uczestniczącego w zarobkowym transporcie lotniczym”.

3. Dyrektywa 2000/78

10. Zgodnie z art. 1 dyrektywy 2000/78/WE⁵ ma ona na celu „wyznaczenie ogólnych ram dla walki z dyskryminacją ze względu na religię lub przekonania, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną w odniesieniu do zatrudnienia i pracy, w celu realizacji w państwach członkowskich zasady równego traktowania”.

11. Artykuł 2 dyrektywy 2000/78, zatytułowany „Pojęcie dyskryminacji”, stanowi:

„1. Do celów niniejszej dyrektywy »zasada równego traktowania« oznacza brak jakichkolwiek form bezpośredniej lub pośredniej dyskryminacji z przyczyn określonych w art. 1.

⁵ Dyrektywa Rady z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (*Dz.U.* 2000, L 303, s. 16 – wyd. spec. w jęz. polskim: rozdz. 5, t. 4, s. 79).

2. Do celów ust. 1:

- a) dyskryminacja bezpośrednia występuje, w przypadku gdy osobę traktuje się mniej przychylnie, niż traktuje się, traktowano lub traktowano by inną osobę w porównywalnej sytuacji, z jakiegokolwiek przyczyny wymienionej w art. 1;

[...]

5. Niniejsza dyrektywa nie narusza środków przewidzianych przepisami krajowymi, które w społeczeństwie demokratycznym są niezbędne dla zapewnienia bezpieczeństwa publicznego, utrzymania porządku i zapobiegania działaniom podlegającym sankcjom karnym, ochrony zdrowia i ochrony praw i wolności innych osób”.

12. Artykuł 3 dyrektywy 2000/78, zatytułowany „Zakres”, w ust. 4 stanowi:

„Państwa członkowskie mogą ustalić, że niniejsza dyrektywa, w kwestii dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność lub wiek, nie znajduje zastosowania wobec sił zbrojnych”.

13. Artykuł 4 dyrektywy 2000/78, zatytułowany „Wymagania zawodowe”, w ust. 1 stanowi:

„Niezależnie od przepisów art. 2 ust. 1 i 2 państwa członkowskie mogą uznać, że odmienne traktowanie ze względu na cechy związane z jedną z przyczyn wymienionych w art. 1 nie stanowi dyskryminacji, w przypadku gdy ze względu na rodzaj działalności zawodowej lub warunki jej wykonywania dane cechy są istotnym i determinującym wymogiem zawodowym, pod warunkiem że cel jest zgodny z prawem, a wymóg jest proporcjonalny”.

14. Artykuł 6 dyrektywy 2000/78, zatytułowany „Uzasadnienie odmiennego traktowania ze względu na wiek”, w ust. 1 stanowi:

„Niezależnie od przepisów art. 2 ust. 2 państwa członkowskie mogą uznać, że odmienne traktowanie ze względu na wiek nie stanowi dyskryminacji, jeżeli w ramach prawa krajowego zostanie to obiektywnie i racjonalnie uzasadnione zgodnym z przepisami celem, w szczególności celami polityki zatrudnienia, rynku pracy i kształcenia zawodowego, i jeżeli środki mające służyć realizacji tego celu są właściwe i konieczne.

[...]”.

B. Prawo włoskie

15. Sąd odsyłający wskazuje, że DQ, spółka transportu lotniczego wykonująca działalność w zakresie obsługi służb specjalnych⁶, jest spółką utworzoną zgodnie z art. 25 legge n. 124/2007 – Sistema di informazione per la sicurezza della repubblica e nuova disciplina del segreto (ustawy nr 124/2007 o systemie informacji służącym bezpieczeństwu republiki i nowym uregulowaniu klasyfikacji informacji niejawnych) z dnia 3 sierpnia 2007 r. (GURI nr 187 z dnia 13 sierpnia 2007 r.), która wykonuje działalność sklasyfikowaną jako „poufna”, czyli niemającą celu zarobkowego działalność w zakresie obsługi służb specjalnych.

16. Artykuł 744 akapit czwarty Codice della Navigazione (kodeksu żeglugi wodnej i powietrznej) zrównuje z państwowymi statkami powietrznymi statki powietrzne używane przez podmioty publiczne lub prywatne wykonujące działalność w zakresie ochrony bezpieczeństwa narodowego.

⁶ Z uwag na piśmie przedstawionych przez strony oraz z uwag przedstawionych na rozprawie wynika, że spółka DQ nie prowadzi jednak owej działalności w zakresie obsługi służb specjalnych na zasadzie wyłączności.

17. Artykuł 748 akapit pierwszy kodeksu żeglugi wodnej i powietrznej przewiduje, że przepisy tego kodeksu nie mają zastosowania do statków powietrznych używanych do celów ochrony bezpieczeństwa narodowego.

18. Artykuł 748 akapit trzeci kodeksu żeglugi wodnej i powietrznej stanowi, że operacje lotnicze wykonywane przez statki powietrzne zrównane ze statkami państwowymi zapewniają odpowiedni poziom bezpieczeństwa określony zgodnie z przepisami szczególnymi przyjętymi przez właściwe organy administracji państwowej.

19. Decreto del Presidente del Consiglio dei Ministri (dekret prezesa rady ministrów w sprawie ograniczeń przy zatrudnianiu załóg DQ) z dnia 9 września 2008 r. (zwany dalej „DPRM”) został przyjęty na podstawie art. 748 akapit trzeci kodeksu żeglugi wodnej i powietrznej.

20. Przepis PCM-OPS 1.1136 DPRM, zatytułowany „Górna granica wieku”, stanowi:

„Biorąc pod uwagę cele, o których mowa w poprzednich artykułach, ustala się, że piloci [DQ] mogą wykonywać swoją działalność zawodową jedynie do chwili ukończenia przez nich 60 lat”.

III. Okoliczności faktyczne rozpatrywane w postępowaniu głównym, pytania prejudycjalne i postępowanie przed Trybunałem

21. W dniu 19 stycznia 2012 r. DQ doręczyła Gennarowi Cafarowi, zatrudnionemu przez tę spółkę w charakterze pilota statków powietrznych, pismo, zgodnie z którym jego umowa o pracę ulega rozwiązaniu w dniu 19 września 2012 r. z powodu osiągnięcia przez niego wieku 60 lat.

22. Gennaro Cafaro zakwestionował zgodność z prawem rozwiązania stosunku pracy przed Tribunale di Roma (sądem w Rzymie, Włochy), który oddalił jego żądania. Orzeczenie to zostało następnie utrzymane w mocy wyrokiem z dnia 19 lutego 2016 r. Corte d’appello di Roma (sądu apelacyjnego w Rzymie, Włochy).

23. Gennaro Cafaro wniósł kasację przed sąd odsyłający – Corte suprema di cassazione (sąd kasacyjny, Włochy).

24. Sąd odsyłający wskazuje, że statki powietrzne DQ są na podstawie przepisów prawa krajowego zrównane ze statkami państwowymi. W związku z tym wykonują operacje lotnicze związane z ochroną bezpieczeństwa narodowego, w ramach których należy zapewnić odpowiedni poziom bezpieczeństwa, przy czym jest on określany zgodnie z przepisami szczególnymi, w tym w szczególności DPRM. Sąd odsyłający uściśla w tym względzie, że przepisy DPRM przewidują, iż piloci DQ nie są uprawnieni do wykonywania swojej aktywności zawodowej po ukończeniu 60. roku życia.

25. Tymczasem sąd odsyłający zauważa, że pkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011 pozwala pilotom statków powietrznych eksploatowanych w ramach zarobkowego przewozu lotniczego na wykonywanie zawodu po ukończeniu 60 lat, pod pewnymi warunkami. Sąd odsyłający podkreśla, że przepis ten, dokładniej rzecz ujmując, zakazuje tym pilotom wykonywania zawodu dopiero wtedy, gdy ukończą 65. rok życia.

26. Sąd odsyłający dąży do ustalenia, czy pkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011, mający zastosowanie w sposób wyraźny do zarobkowego przewozu lotniczego, może być uważany za zasadę ogólną dotyczącą wieku pilotów. W niniejszym wypadku sąd odsyłający powziął wątpliwości co do tego, czy przepis ten stoi na przeszkodzie uregulowaniu krajowemu przewidującemu w odniesieniu do pilotów statków powietrznych wykorzystywanych do celów działalności związanej z ochroną bezpieczeństwa narodowego automatyczne ustanie stosunku pracy pilota w chwili osiągnięcia przez niego wieku 60 lat.

27. Uzupełniając sęd odsyłający dąży do ustalenia, czy uregulowanie szczególne przewidujące automatyczne ustanie stosunku pracy pilotów w wieku 60 lat jest zgodne z dyrektywą 2000/78 i wprowadzoną przez nią zasadą niedyskryminacji ze względu na wiek, jak również z art. 21 ust. 1 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej (zwanej dalej „kartą”).

28. W tych okolicznościach Corte suprema di cassazione (sęd kasacyjny) postanowieniem, które wpłynęło do Trybunału w dniu 15 czerwca 2018 r., postanowił zawiesić postępowanie i zwrócić się do Trybunału z następującymi pytaniami prejudycjalnymi:

- „1) Czy przepisy prawa krajowego zawarte w [DPRM], które w wykonaniu art. 748 akapit trzeci kodeksu żeglugi wodnej i powietrznej ustanawiają ograniczenia w zatrudnianiu członków załogi [DQ], a w szczególności przewidujące automatyczne ustanie stosunku pracy z chwilą osiągnięcia przez pracownika 60. roku życia, są niezgodne z rozporządzeniem nr 1178/2011 w zakresie, w jakim w rozporządzeniu tym ustanowiono ograniczenie do 65. roku życia dotyczące zatrudniania pilotów lotniczych przewozów komercyjnych, oraz czy rozporządzenie to ma zastosowanie w niniejszej sprawie – na wypadek uznania, że szczególne przepisy prawa krajowego nie mogą znaleźć zastosowania?
- 2) Posiłkowo, na wypadek stwierdzenia, że rozporządzenie nie ma w niniejszej sprawie zastosowania *ratione materiae*, czy wyżej wskazane przepisy prawa krajowego są niezgodne z zasadą niedyskryminacji ze względu na wiek, o której mowa w dyrektywie 2000/78 i [karcie] (art. 21 ust. 1), czemu dyrektywa 2000/78 daje konkretny wyraz?”.

29. Uwagi na piśmie zostały złożone przez skarżącego w postępowaniu głównym oraz DQ, rządy włoski i polski, a także przez Komisję Europejską.

30. W trakcie rozprawy, która odbyła się w dniu 11 kwietnia 2019 r., uwagi ustne zostały przedstawione w imieniu skarżącego w postępowaniu głównym, spółki DQ, rządu włoskiego oraz Komisji.

IV. Analiza

A. W przedmiocie pierwszego pytania prejudycjalnego

31. W pierwszym pytaniu prejudycjalnym sęd odsyłający dąży w istocie do ustalenia, czy pkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011 należy interpretować w ten sposób, że stoi on na przeszkodzie uregulowaniu krajowemu takiemu jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, które przewiduje automatyczne ustanie stosunku pracy pilotów zatrudnionych przez spółkę eksploatującą statki powietrzne wykorzystywane do celów działalności związanej z ochroną bezpieczeństwa narodowego państwa członkowskiego, gdy osiągną oni wiek 60 lat.

32. Na wstępie muszę wyjaśnić, że, jak będę chciał wykazać, przepis ten nie ma, moim zdaniem, zastosowania do sporu w postępowaniu głównym.

1. Brak możliwości zastosowania pkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011 *ratione temporis*

33. Zwracam uwagę, że DQ, rząd włoski i Komisja uważają przede wszystkim, że pkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011 nie ma zastosowania *ratione temporis* do sytuacji w postępowaniu głównym.

34. Natomiast Corte suprema di cassazione (sąd kasacyjny) jest zdania, jak wynika z postanowienia odsyłającego, że nie można wykluczyć zastosowania *ratione temporis* pkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011 do sporu w postępowaniu głównym, ponieważ przepis ten nie znajduje się wśród przepisów, których zastosowanie może zostać odroczone przez państwa członkowskie.

35. Przypominam, że w ramach ustanowionej w art. 267 TFUE procedury współpracy między sądami krajowymi a Trybunałem do tego ostatniego należy udzielenie sądowi krajowemu użytecznej odpowiedzi, która umożliwi mu rozstrzygnięcie zawisłego przed nim sporu. W tym kontekście pytania prejudycjalne powinny być rozstrzygane w świetle wszystkich postanowień traktatu i prawa wtórnego mogących mieć znaczenie dla przedstawionego problemu⁷. Podobnie w celu udzielenia użytecznej odpowiedzi sądowi, który przedłożył pytanie prejudycjalne, Trybunał może wziąć pod uwagę normy prawa Unii, do których sąd krajowy nie odniósł się w postanowieniu prejudycjalnym⁸.

36. Co prawda, sąd odsyłający nie odnalazł w rozporządzeniu nr 1178/2011 przepisu pozwalającego na odroczenie stosowania pkt FCL.065 załącznika I do tego rozporządzenia. Należy jednak stwierdzić, że art. 12 ust. 1b tego aktu wyraźnie przewiduje taką możliwość, ponieważ zgodnie z brzmieniem tego przepisu państwa członkowskie mogą podjąć decyzję o niestosowaniu przepisów załącznika I, w którym zawarto pkt FCL.065, do dnia 8 kwietnia 2013 r.

37. W tym względzie zarówno z uwag na piśmie Komisji i rządu włoskiego, jak i z uwag wygłoszonych przez niego na rozprawie wynika, że Republika Włoska skorzystała z możliwości zapewnianej przez art. 12 ust. 1b rozporządzenia nr 1178/2011, a zatem przed dniem 8 kwietnia 2013 r. przepisy załącznika I do tego rozporządzenia nie miały zastosowania we Włoszech.

38. Tymczasem stosunek pracy G. Cafara ustał w dniu 19 września 2012 r., o czym został on powiadomiony w dniu 19 lutego 2012 r., tak że pkt FCL.065 załącznika I do rozporządzenia nr 1178/2011 nie ma zastosowania *ratione temporis* do sporu w postępowaniu głównym.

39. Dla pełności wywodu wykażę poniżej, że w każdym razie rozporządzenie nr 1178/2011 również nie znajduje zastosowania *ratione materiae* do sporu w postępowaniu głównym.

2. Brak możliwości zastosowania rozporządzenia nr 1178/2011 *ratione materiae*

40. Rozporządzenie nr 1178/2011 jest aktem wykonawczym do rozporządzenia nr 216/2008, przyjętym, między innymi, na podstawie art. 7 ust. 6 tego rozporządzenia. Wynika z tego, że przedmiotowy zakres stosowania rozporządzenia nr 1178/2011 nie może być szerszy niż przedmiotowy zakres stosowania aktu podstawowego, na którym jest on oparty⁹.

41. W związku z tym, w celu określenia przedmiotowego zakresu stosowania rozporządzenia nr 1178/2011, odniosę się do przepisów rozporządzenia nr 216/2008 definiujących jego zakres stosowania *ratione materiae*.

⁷ Zobacz wyrok z dnia 29 października 2015 r., Nagy (C-583/14, EU:C:2015:737, pkt 21 i przytoczone tam orzecznictwo).

⁸ Zobacz, co się tyczy najnowszych orzeczeń, wyroki: z dnia 21 marca 2019 r., Mobit i Autolinee Toscane (C-350/17 i C-351/17, EU:C:2019:237, pkt 35); z dnia 11 kwietnia 2019 r., Repsol Butano i DISA Gas (C-473/17 i C-546/17, EU:C:2019:308, pkt 38).

⁹ Zobacz analogicznie wyrok z dnia 14 listopada 1989 r., Hiszpania i Francja/Komisja (6/88 i 7/88, EU:C:1989:420), w którym Trybunał stwierdził nieważność środków wykonawczych przyjętych przez Komisję, ponieważ nie mieściły się one w zakresie stosowania rozporządzenia podstawowego.

42. Po pierwsze, jeżeli chodzi o wyznaczenie zakresu zastosowania w ujęciu pozytywnym, rozporządzenie nr 216/2008 ma na celu ustanowienie wspólnych zasad w zakresie lotnictwa cywilnego i utrzymania w nim jednolitego poziomu bezpieczeństwa¹⁰. Rozporządzenie to ma zatem zastosowanie do operacji, które mieszczą się w obszarze lotnictwa cywilnego. Taki sam wniosek nasuwa się w odniesieniu do rozporządzenia nr 1178/2011, które określa wymogi techniczne i procedury administracyjne odnoszące się do załóg w lotnictwie cywilnym.

43. Po drugie, jeżeli mowa o wyznaczeniu zakresu zastosowania w ujęciu negatywnym, art. 1 ust. 2 rozporządzenia nr 216/2008 przewiduje wyraźny wyjątek od stosowania tego rozporządzenia w odniesieniu do personelu i organizacji znajdujących się w gestii służb wojskowych, celnych, policyjnych lub podobnych. Wyjątek ten dotyczy zatem również rozporządzenia nr 1178/2011.

44. W tej kwestii powinienem wyjaśnić, w jaki sposób rozumiem ten wyjątek. Gennaro Cafaro twierdzi bowiem, że skoro DQ jest prywatną spółką utworzoną zgodnie z przepisami kodeksu cywilnego i działającą jako podmiot uprawniony do zarobkowego przewozu lotniczego, nie można jej uznać za objętą wyłączeniem przewidzianym w art. 1 ust. 2 rozporządzenia nr 216/2008. W związku z tym G. Cafaro podnosi, że rozporządzenie nr 1178/2011 znajduje zastosowanie do spółki DQ.

45. Jest prawdą, że art. 1 ust. 2 rozporządzenia nr 216/2008, jako wyjątek, należy interpretować w sposób ścisły. Nie uważam jednak, że ustalając, czy dany podmiot jest objęty zakresem tego przepisu, należy przywiązywać wagę do jego formy prawnej.

46. W pierwszej kolejności wykładnia literalna art. 1 ust. 2 rozporządzenia nr 216/2008 wskazuje moim zdaniem, że forma podmiotu nie ma znaczenia dla ustalenia, czy jest on objęty wyjątkiem, ponieważ nie ma o niej żadnej wzmianki. Przedmiotem tego przepisu jest bowiem personel i organizacje *zaangażowane w operacje* wojskowe, celne, policyjne lub podobne. Odnosi się on jedynie do działalności wykonywanej przez rozpatrywane osoby i organizacje. Wspomniany przepis ustanawia zatem kryterium funkcjonalne, a nie formalne, służące ustaleniu, czy personel lub organizacje, które wykonują odnośne operacje, są objęte zakresem stosowania rozporządzenia nr 216/2008, a co za tym idzie – rozporządzenia nr 1178/2011.

47. W drugiej kolejności wykładnia art. 1 ust. 2 rozporządzenia nr 216/2008 zaproponowana przez G. Cafara w jego uwagach wydaje mi się niezgodna ze skutecznością (effet utile) rozporządzeń nr 216/2008 i 1178/2011, ponieważ oznaczałaby, że zakres stosowania tych rozporządzeń zależy od krajowych kwalifikacji prawnych. Gdyby przyjąć taką wykładnię tego przepisu, spółka prywatna według prawa krajowego byłaby zawsze objęta zakresem stosowania wspomnianych rozporządzeń. Uzależnienie stosowania przepisów rozporządzeń nr 216/2008 i nr 1178/2011 jedynie od praw krajowych i ich różnorodności spowodowałoby dużą rozbieżność systemów prawnych w różnych państwach członkowskich, uniemożliwiając tym samym realizację celu tych rozporządzeń, jakim jest ustanowienie wspólnych zasad w zakresie lotnictwa cywilnego.

48. Tymczasem z postanowienia odsyłającego wynika, że DQ świadczy usługę „o charakterze szczególnym”, mianowicie „działalność [...] obsługi służb specjalnych”, prowadzoną w celu ochrony bezpieczeństwa narodowego¹¹. Działalność prowadzona przez DQ nie jest zatem objęta przedmiotowym zakresem stosowania rozporządzenia nr 216/2008, i to z dwóch powodów. Po pierwsze, działalność polegająca na obsłudze służb specjalnych, wykonywana w związku z ochroną bezpieczeństwa narodowego, nie należy, moim zdaniem, do lotnictwa cywilnego. Co więcej, po drugie, taka szczególna działalność jest objęta wyjątkiem określonym w art. 1 ust. 2 rozporządzenia nr 216/2008 jako operacja podobna do operacji wojskowej, celnej lub policyjnej. Nie ma w tym względzie znaczenia, że DQ prowadzi tę działalność w prywatnoprawnej formie organizacyjnej.

¹⁰ Artykuł 2 ust. 1 rozporządzenia nr 216/2008.

¹¹ Nawet jeśli pewne czynności wykonywane przez DQ są, zgodnie z uwagami stron, niezwiązane z tym celem.

49. W związku z tym jestem zdania, że ani rozporządzenie nr 1178/2011 w sensie ogólnym, ani w szczególności pkt FCL.065 załącznika I, nie mają zastosowania *ratione materiae* do okoliczności niniejszej sprawy – podobnie jak nie mają one zastosowania *ratione temporis*.

B. W przedmiocie drugiego pytania prejudycjalnego

50. W drugim pytaniu prejudycjalnym sąd odsyłający dąży w istocie do ustalenia, czy przepisy dyrektywy 2000/78 i art. 21 ust. 1 karty należy interpretować w ten sposób, że stoją one na przeszkodzie uregulowaniu krajowemu takiemu jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, które przewiduje automatyczne ustanie stosunku pracy pilotów zatrudnionych przez spółkę eksploatującą statki powietrzne wykorzystywane do celów działalności związanej z ochroną bezpieczeństwa narodowego państwa członkowskiego, gdy osiągną oni wiek 60 lat.

51. Tytułem wstępu, w celu jasnego określenia elementów prawa Unii, o których wykładnię wniesiono, powinienem uściślić, że do udzielenia odpowiedzi na to pytanie prejudycjalne nie jest konieczne, moim zdaniem, odniesienie do przepisów karty. W karcie ustanowiono bowiem ogólną zasadę niedyskryminacji ze względu na wiek, którą przepisy dyrektywy 2000/78 konkretyzują w dziedzinie zatrudnienia i pracy¹². Z powyższego wynika, że gdy Trybunał otrzymuje pytanie prejudycjalne, którego przedmiotem jest wykładnia ogólnej zasady niedyskryminacji ze względu na wiek ustanowionej w art. 21 karty, a także przepisów dyrektywy 2000/78, Trybunał bada pytanie wyłącznie w świetle tej dyrektywy¹³.

52. Moja analiza również skoncentruje się jedynie na wykładni przepisów dyrektywy 2000/78. W tym względzie pragnę przypomnieć, że chociaż sąd odsyłający nie wskazuje formalnie właściwych przepisów dyrektywy 2000/78 w pytaniach prejudycjalnych, to z utrwalonego orzecznictwa Trybunału wynika, iż Trybunał może wywieść z treści pytań przedstawionych przez sąd odsyłający, z uwzględnieniem wskazanych przez ten sąd okoliczności, elementy prawa Unii niezbędne do umożliwienia rozstrzygnięcia przez ów sąd przedstawionego mu problemu prawnego, w sposób zgodny z prawem Unii¹⁴.

53. Analiza dyrektywy 2000/78 w świetle uzasadnienia postanowienia odsyłającego pozwala na ustalenie szeregu przepisów mających znaczenie dla rozstrzygnięcia sporu w postępowaniu głównym, a mianowicie art. 2 ust. 5, art. 3 ust. 4, art. 4 ust. 1 i art. 6 ust. 1 dyrektywy 2000/78.

54. Zatem, aby udzielić odpowiedzi na drugie pytanie prejudycjalne, przeanalizuję kolejno te przepisy.

55. Przede wszystkim powinienem zbadać, czy przepisy będące przedmiotem postępowania głównego są objęte zakresem stosowania dyrektywy 2000/78. Następnie przeanalizuję, czy uregulowanie to wprowadza nierówne traktowanie ze względu na wiek, i wreszcie, jeśli zajdzie taka potrzeba, czy ta nierówność traktowania może być uzasadniona i, w rezultacie, nie stanowić dyskryminacji w rozumieniu dyrektywy 2000/78¹⁵.

12 Wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 48 i przytoczone tam orzecznictwo). Z wyjątkiem przypadków, w których Trybunał powinien zbadać zgodność właśnie przepisu prawa wtórnego z kartą lub dokonać jego wykładni zgodnie z kartą.

13 Wyrok z dnia 13 listopada 2014 r., Vital Pérez (C-416/13, EU:C:2014:2371, pkt 25 i przytoczone tam orzecznictwo).

14 Zobacz wyroki: z dnia 9 lipca 1969 r., Völk (5/69, EU:C:1969:35, pkt 2); z dnia 17 lipca 2008 r., ASM Brescia (C-347/06, EU:C:2008:416, pkt 25); z dnia 8 listopada 2012 r., Gülbahce (C-268/11, EU:C:2012:695, pkt 32).

15 Zobacz w szczególności wyroki: z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 37); z dnia 13 listopada 2014 r., Vital Pérez (C-416/13, EU:C:2014:2371, pkt 27); a także z dnia 15 listopada 2016 r., Salaberria Sorondo (C-258/15, EU:C:2016:873, pkt 24, 30, 31). To trój etapowe podejście jest zresztą zwane w doktrynie „tradycyjnym”, zob. w szczególności C. Tobler, *EU Age Discrimination Law and Older and Younger Workers: Court of Justice of the EU Case Law Development*, w: A. Numhauser-Henning, M. Rönmar (eds), *Age Discrimination and Labour Law, Comparative and Conceptual Perspectives in the EU and Beyond*, Wolters Kluwer, Alphen aan den Rijn, 2015.

1. *Możliwość stosowania dyrektywy 2000/78*

56. Komisja podnosi, że sytuacja DQ mogłaby być objęta wyjątkiem przewidzianym w art. 3 ust. 4 dyrektywy 2000/78, zgodnie z którym państwa członkowskie mogą ustalić, że dyrektywa ta, w kwestii dyskryminacji ze względu na wiek, nie znajduje zastosowania do sił zbrojnych.

57. Jestem jednak zdania, że wyjątek przewidziany w tym przepisie z niżej przedstawionych powodów nie ma znaczenia dla niniejszej sprawy.

58. Należy zauważyć przede wszystkim, iż rząd włoski potwierdził na rozprawie, że o ile Republika Włoska przewidziała w prawie krajowym wyjątek od stosowania dyrektywy 2000/78 do sił zbrojnych w odniesieniu do dyskryminacji ze względu na wiek zgodnie z art. 3 ust. 4 tej dyrektywy, o tyle wyjątek ten, w każdym razie, nie obejmuje spółki DQ.

59. Następnie art. 3 ust. 4 dyrektywy 2000/78, jako wyjątek, należy interpretować w sposób ścisły. Innymi słowy, wyjątek nie może rozciągać się na wszystkie spółki, które, chociaż wykonują działalność związaną z ochroną narodową, nie należą do sił zbrojnych państwa członkowskiego. W konsekwencji przepisu tego nie można interpretować w ten sposób, że odnosi się on do organizacji, które nie należą do sił zbrojnych, nawet jeśli wykonują operacje podobne do działań prowadzonych przez siły zbrojne.

60. Ponadto z proponowanej przeze mnie w ramach odpowiedzi na pierwsze pytanie prejudycjalne analizy działalności DQ jako operacji podobnych do operacji wojskowych w rozumieniu rozporządzenia nr 216/2008 nie można wyprowadzić wniosku w odniesieniu do ewentualnego stosowania lub niestosowania wyjątku przewidzianego w art. 3 ust. 4 dyrektywy 2000/78.

61. Po pierwsze, z samego brzmienia wyjątku przewidzianego w tym przepisie wynika, że ma on znacznie węższy zakres stosowania niż zakres stosowania art. 1 ust. 2 rozporządzenia nr 216/2008. Podczas gdy pierwszy z nich dotyczy jedynie sił zbrojnych, to stosowanie rozporządzenia nr 216/2008 jest wykluczone w odniesieniu do operacji wojskowych, celnych i policyjnych lub podobnych. Potwierdza to lektura motywu 18 dyrektywy 2000/78, z którego wynika, że dyrektywa ma zastosowanie do służb policyjnych, więziennych i ratowniczych. Ponadto Trybunał wielokrotnie dopuszczał stosowanie dyrektywy 2000/78 do służb policji¹⁶. Element ten wykazuje, w razie potrzeby, że wyjątkowi przewidzianemu w art. 3 ust. 4 dyrektywy 2000/78 należy nadać wykładnię zawężającą.

62. Po drugie, należy podkreślić, że dyrektywa 2000/78 ma bardzo szeroki zakres stosowania, pozwalający objąć jak największą liczbę przypadków dyskryminacji, w najróżniejszych postaciach: ma ona zastosowanie zarówno w sektorze prywatnym, jak i w publicznym, tak na etapie zatrudnienia, jak i na etapie rozwiązania umowy, a także stosuje się ją do warunków pracy i wynagrodzenia¹⁷. W związku z tym dopuszczenie szerokiego wyjątku od stosowania dyrektywy 2000/78 byłoby sprzeczne z jej duchem i celem.

63. Tymczasem zarówno z postanowienia odsyłającego, jak i z uwag przedstawionych przez rząd włoski i DQ w toku postępowania oraz podczas rozprawy wynika, że DQ, chociaż wykonuje działalność związaną z ochroną bezpieczeństwa narodowego, nie należy do sił zbrojnych Republiki Włoskiej. Problematyka rozważana w niniejszej sprawie sprowadza się właśnie do ustalenia, czy szczególnie status spółki DQ i szczególnie charakter jej działalności mogą uzasadniać odmienne traktowanie ze względu na wiek.

¹⁶ Wyroki: z dnia 13 listopada 2014 r., *Vital Pérez* (C-416/13, EU:C:2014:2371); z dnia 15 listopada 2016 r., *Salaberria Sorondo* (C-258/15, EU:C:2016:873).

¹⁷ Artykuł 3 dyrektywy 2000/78. W przedmiocie zakresu stosowania dyrektywy 2000/78, zob. P. Bailly, J.P. Lhernould, *Discrimination en raison de l'âge: sources européennes et mise en œuvre en droit interne*, *Revue de droit social*, 2012, s. 223, oraz C. Tobler, *op.cit.*

64. W związku z tym DQ nie jest objęta wyjątkiem przewidzianym w art. 3 ust. 4 dyrektywy 2000/78, w związku z czym dyrektywa ta ma zastosowanie do sporu w postępowaniu głównym.

2. Identyfikacja dyskryminacji w rozumieniu dyrektywy 2000/78

65. Przypominam, że zgodnie z art. 1 dyrektywy 2000/78 celem tej dyrektywy jest wyznaczenie ogólnych ram dla walki z dyskryminacją, między innymi ze względu na wiek, w odniesieniu do zatrudnienia i pracy, w celu realizacji w państwach członkowskich zasady równego traktowania. W art. 2 dyrektywy 2000/78 zdefiniowano zasadę równego traktowania jako brak jakichkolwiek form bezpośredniej lub pośredniej dyskryminacji ze względu, między innymi, na wiek. Dokładniej rzecz ujmując, art. 2 ust. 2 lit. a) tej dyrektywy stanowi, że dyskryminacja bezpośrednia występuje, w przypadku gdy osobę traktuje się mniej przychylnie niż traktuje się, traktowano lub traktowano by inną osobę w porównywalnej sytuacji, z powodu, między innymi, wieku.

66. W celu ustalenia, czy przepisy będące przedmiotem postępowania głównego stanowią dyskryminację w rozumieniu dyrektywy 2000/78, konieczne jest w pierwszej kolejności ustalenie, czy skutkują one nierównym traktowaniem. W drugiej kolejności zbadam, czy odmienne traktowanie może być uzasadnione w świetle przepisów dyrektywy 2000/78, jak twierdzą DQ oraz rządy włoski i polski, w którym to przypadku nie stanowiłoby ono dyskryminacji w rozumieniu tej dyrektywy.

a) Istnienie nierównego traktowania

67. Wynikające z przepisów krajowych będących przedmiotem postępowania głównego istnienie nierównego traktowania – bezpośrednio ze względu na wiek – nie budzi, moim zdaniem, żadnych wątpliwości, a ponadto nie jest przedmiotem sporu między stronami.

68. DPRM skutkuje bowiem tym, że w porównywalnej sytuacji piloci DQ w wieku powyżej 60 lat są traktowani mniej korzystnie niż młodsi piloci z tej samej spółki, ponieważ ich stosunek pracy z DQ automatycznie wygasa z chwilą ukończenia wieku 60 lat, i to z tego tylko powodu. Uregulowanie tego rodzaju prowadzi w sposób oczywisty do nierównego traktowania bezpośrednio ze względu na wiek w rozumieniu art. 1 w związku z art. 2 ust. 2 lit. a) dyrektywy 2000/78¹⁸.

b) Potencjalne odstępstwa

69. Dyrektywa 2000/78 przewiduje trzy odstępstwa¹⁹, na podstawie których odmienne traktowanie bezpośrednio ze względu na wiek nie jest uważane za dyskryminację w rozumieniu tej dyrektywy.

70. Dwa z tych odstępstw, ustanowione w art. 2 ust. 5 i art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78, są wspólne dla wszystkich powodów dyskryminacji i nie odnoszą się wyłącznie do odmiennego traktowania ze względu na wiek. I tak art. 2 ust. 5 tej dyrektywy przewiduje, że środek przewidziany przepisami krajowymi, niezbędny dla bezpieczeństwa publicznego, utrzymania porządku i zapobiegania działaniom podlegającym sankcjom karnym, ochrony zdrowia i ochrony praw i wolności innych osób, nie stanowi dyskryminacji w rozumieniu rzeczony dyrektywy. Artykuł 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78 stanowi również, że odmienne traktowanie ze względu na cechy związane, między innymi, z wiekiem nie stanowi dyskryminacji w rozumieniu tej dyrektywy w przypadku, gdy ze względu na rodzaj działalności zawodowej lub warunki jej wykonywania dane cechy są istotnym i determinującym wymogiem zawodowym.

¹⁸ Zobacz analogicznie wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 44, 45).

¹⁹ W przedmiocie typologii potencjalnych odstępstw zob. E. Bribosia, T. Bombois, Interdiction de la discrimination en fonction de l'âge: du principe, de ses exceptions, et de quelques hésitations..., *RTD Eur.*, 2011, s. 41, lub też C. Tobler, *op.cit.*

71. Dyrektywa 2000/78 przewiduje ponadto w art. 6 ust. 1 szczególne odstępstwo dotyczące dyskryminacji ze względu na wiek²⁰, które dotyczy środków obiektywnie i racjonalnie uzasadnionych, w ramach prawa krajowego, zgodnym z przepisami celem, w szczególności celami polityki zatrudnienia, rynku pracy i kształcenia zawodowego.

72. Przed zbadaniem możliwości uzasadnienia nierównego traktowania, takiego jak dotyczące pilotów DQ, zajmę się powiązaniem między tymi trzema odstępstwami i określę, które z nich mogą uzasadnić środek będący przedmiotem postępowania głównego.

1) Powiązanie między poszczególnymi odstępstwami w zależności od celu, któremu służy dany środek

73. Z orzecznictwa Trybunału wynika, że należy zidentyfikować cel realizowany przez dany przepis będący przedmiotem sporu w postępowaniu głównym, aby ustalić przepisy dyrektywy, w świetle których należy dokonać analizy tego środka²¹. Innymi słowy, zastosowanie odstępstw zależy od celu realizowanego przez środek ustanawiający nierówne traktowanie.

74. Zgodnie z informacjami przekazanymi przez sąd odsyłający przepisy DPRM, w których określono granicę wieku pilotów DQ, zostały ustanowione w celu zapewnienia odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa lotów DQ w interesie bezpieczeństwa narodowego. Przepisy będące przedmiotem postępowania głównego dotyczą zatem dwojakiego celu: zapewnienia bezpieczeństwa lotniczego oraz ochrony bezpieczeństwa narodowego.

75. Tymczasem cel polegający na zagwarantowaniu bezpieczeństwa lotniczego można powiązać z ochroną bezpieczeństwa publicznego w rozumieniu art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78 i może on również stanowić zgodny z prawem cel w rozumieniu art. 4 ust. 1 tej dyrektywy, mogący uzasadniać odstępstwo od zasady równego traktowania²². Taki sam wniosek nasuwa się w odniesieniu do ochrony bezpieczeństwa narodowego, ponieważ środki mające zapewnić prawidłowy przebieg i sukces zadań służb specjalnych państwa są bez wątpienia środkami mogącymi zapewnić bezpieczeństwo publiczne. Artykuł 2 ust. 5 i art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78 można zatem, co do zasady, zastosować w celu uzasadnienia odmiennego traktowania pilotów DQ, którzy ukończyli 60. rok życia²³.

76. Natomiast, co się tyczy odstępstwa przewidzianego w art. 6 ust. 1 dyrektywy 2000/78, nie uważam, aby było ono istotne w niniejszej sprawie, biorąc pod uwagę cele regulacji rozpatrywanej w postępowaniu głównym. W przepisie tym wskazano listę celów, jakie dany środek powinien realizować, aby mógł zostać objęty odstępstwem. Chociaż lista ta nie jest wyczerpująca i ma jedynie charakter przykładowy²⁴, jak wskazuje użycie przez prawodawcę Unii przysłówka „w szczególności”, nie oznacza to, że na podstawie tego przepisu można powołać się na cel dowolnego rodzaju. Trybunał orzekł już, że cele, które mogą zostać uznane za zgodne z przepisami w rozumieniu art. 6 ust. 1 dyrektywy 2000/78, są celami z zakresu polityki społecznej²⁵. Wykluczył on w szczególności, w wyroku Prigge i in.²⁶, aby celem zgodnym z przepisami w rozumieniu tego przepisu mógł być cel związany z bezpieczeństwem lotniczym.

20 W przedmiocie powodów istnienia szczególnego odstępstwa w odniesieniu do dyskryminacji ze względu na wiek, zob. C. O’Cinneide, Constitutional and Fundamental Rights Aspects of Age Discrimination, w: A. Numhauser-Henning, M. Rönnmar, *op.cit.*

21 Wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r., Petersen (C-341/08, EU:C:2010:4, pkt 37).

22 Wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 58, 69).

23 W tym względzie należy zauważyć, że zakresy stosowania obu tych przepisów mogą się częściowo pokrywać, co może prowadzić do ich jednoczesnego stosowania. Zobacz w szczególności wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573). Ich stosowanie jest jednak uzależnione od spełnienia odmiennych przesłanek.

24 Wyrok z dnia 5 marca 2009 r., Age Concern England (C-388/07, EU:C:2009:128, pkt 43).

25 Wyrok z dnia 5 marca 2009 r., Age Concern England (C-388/07, EU:C:2009:128, pkt 46).

26 Wyrok z dnia 13 września 2011 r. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 82).

77. Nie widzę żadnego powodu, aby zmieniać wykładnię art. 6 ust. 1 dyrektywy 2000/78 dokonaną przez Trybunał. Przeciwnie, uważam, że przyjęcie celów niezwiązanych z polityką społeczną jako zgodnych z przepisami celów w rozumieniu tego przepisu prowadziłyby do nieuzasadnionego rozszerzenia wyjątku od zasady równego traktowania i do wyjścia poza ramy wyznaczone przez prawodawcę Unii.

78. W związku z tym – jak wynika to wyraźnie z wyroku Prigge i in.²⁷ – uregulowania rozpatrywanego w postępowaniu głównym nie można, jako realizującego cel w postaci zagwarantowania bezpieczeństwa lotniczego, uzasadnić na podstawie art. 6 ust. 1 dyrektywy 2000/78. Podobnie ze względu na to, że cel w postaci ochrony bezpieczeństwa narodowego nie obejmuje polityki społecznej, nie może on stanowić celu zgodnego z przepisami w rozumieniu tego przepisu.

79. W związku z tym uważam, że odmienne traktowanie wynikające z uregulowania krajowego może być uzasadnione wyłącznie na podstawie art. 2 ust. 5 i art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78, z zastrzeżeniem jednak spełnienia przesłanek ich stosowania.

2) Przesłanki stosowania odstępstw

80. W pierwszej kolejności przedstawię powody, dla których uważam, że art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78 nie można interpretować jako uzasadnienia środka takiego jak będący przedmiotem sporu w postępowaniu głównym. W drugiej kolejności wykazę, że jeżeli chodzi o art. 4 ust. 1 tej dyrektywy, odstępstwo od zasady równego traktowania może zostać dopuszczone w niniejszej sprawie.

i) W przedmiocie art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78

81. Zgodnie z art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78 środek, który, ustanawiając odmienne traktowanie bezpośrednio ze względu na wiek, jest jednak niezbędny w społeczeństwie demokratycznym dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, nie stanowi dyskryminacji w rozumieniu tej dyrektywy, pod warunkiem jednak, że środek ten jest przewidziany przepisami krajowymi²⁸.

82. Pragnę zauważyć, że wymóg ustanowienia podstawy prawnej w przepisach krajowych występuje tylko w przypadku odstępstwa ustanowionego w art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78. Ani art. 4 ust. 1, ani art. 6 ust. 1 tej dyrektywy nie obejmują takiej przesłanki. Stosując ów dodatkowy wymóg, prawodawca Unii zamierzał zatem uzależnić stosowanie art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78 od spełnienia przesłanek bardziej rygorystycznych niż przesłanki stosowania innych przewidzianych w tej dyrektywie odstępstw²⁹. I tak, w przeciwieństwie do art. 4 ust. 1 i art. 6 ust. 1 dyrektywy 2000/78, art. 2 ust. 5 tej dyrektywy odnosi się do konkretnego instrumentu prawnego³⁰, a mianowicie przepisów krajowych.

83. Ponadto, ze względu na to, że chodzi o odstępstwo od zasady niedyskryminacji, przepis art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78, w tym wymóg przewidzenia przepisami krajowymi, podlega ścisłej wykładni. Decyzja o wprowadzeniu tego typu odstępstw od równego traktowania w zakresie warunków zatrudnienia i pracy należy, zgodnie z warunkami określonymi w art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78, do ustawodawcy krajowego i powinna ona znaleźć wyraz w konkretnym przepisie ustawowym.

27 Wyrok z dnia 13 września 2011 r. (C-447/09, EU:C:2011:573).

28 W odniesieniu do pojęcia „przepisów” w rozumieniu art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78 wydano niewiele wyroków. Należy w tym względzie zasygnalizować wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573), nawet jeśli nie wnosi on elementów wykładni pozwalających na ustalenie, czy środek będący przedmiotem postępowania głównego jest środkiem przewidzianym przez przepisy krajowe. W wyroku tym Trybunał orzekł, że środek ustanowiony przez partnerów społecznych mógł spełniać wymóg z art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78, jeżeli zainteresowani partnerzy społeczni zostali upoważnieni przez państwo członkowskie do przyjęcia środków w rozumieniu tego przepisu na podstawie dokładnych przepisów upoważniających.

29 W tej kwestii zob. opinia rzecznika generalnego P. Cruza Villalóna w sprawie Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:321, pkt 51).

30 Wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 59).

84. Z tych względów uważam, że pojęcie „przepisów krajowych” w rozumieniu art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78 należy rozumieć w znaczeniu ścisłym. Innymi słowy, przepisy krajowe w rozumieniu tego przepisu, jako wyraźny wymóg specyficzny dla art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78, oznaczają ustawę w znaczeniu formalnym³¹. Tym samym przepisem krajowym w rozumieniu tego przepisu dyrektywy jest akt ustawodawczy przyjęty przez organ ustawodawczy³².

85. Tymczasem, chociaż dokładny charakter DPRM stanowi przedmiot dyskusji między stronami, a jego ustalenie należy do sądu krajowego, to z uwag przedstawionych przez strony podczas rozprawy wynika, że przepisy będące przedmiotem postępowania głównego nie są w żadnym razie ustawą w rozumieniu formalnym, ponieważ nie zostały one uchwalone przez organ ustawodawczy, co powinien jednak ustalić sąd odsyłający.

86. W związku z powyższym uważam, że przepisów będących przedmiotem postępowania przed sądem odsyłającym nie można uznać za środek przewidziany przepisami krajowymi w rozumieniu art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78.

87. W konsekwencji przepis ten nie może stanowić podstawy uzasadnienia nierównego traktowania wynikającego z uregulowania będącego przedmiotem postępowania głównego.

ii) W przedmiocie art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78

88. Zgodnie z art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78 odmienne traktowanie ze względu na cechy związane z wiekiem nie stanowi dyskryminacji, jeżeli ze względu na rodzaj działalności zawodowej lub warunki jej wykonywania dane cechy są istotnym i determinującym wymogiem zawodowym, pod warunkiem że cel jest zgodny z prawem, a wymóg jest proporcjonalny.

89. Istnieje już utrwalone orzecznictwo dotyczące wykładni tego przepisu³³: aby odmienne traktowanie nie stanowiło dyskryminacji w rozumieniu tego przepisu, konieczne jest spełnienie szeregu przesłanek.

90. Po pierwsze, odmienne traktowanie powinno opierać się na cesze związanej, w szczególności, z wiekiem, a cecha ta powinna stanowić „istotny i determinujący wymóg”. Trybunał wyjaśnił, że „istotnym i determinującym wymogiem zawodowym nie jest przyczyna, z której wynika odmienne traktowanie, ale cecha z tą przyczyną związana”³⁴. Po drugie, realizowany cel powinien być zgodny z prawem. Po trzecie, wymóg powinien być proporcjonalny.

31 Chociaż Trybunał dopuścił pewne złagodzenie tej zasady w wyroku z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 60, 61) w odniesieniu do układów zbiorowych przyjętych przez partnerów społecznych, złagodzenie to jest jednak uzależnione od spełnienia konkretnych przesłanek. Tak więc państwa członkowskie mogą upoważnić partnerów społecznych do przyjmowania środków w rozumieniu art. 2 ust. 5 dyrektywy 2000/78 za pomocą przepisów upoważniających tylko wtedy, gdy przepisy upoważniające są wystarczająco precyzyjne, aby zagwarantować, że wspomniane środki są zgodne z wymogami określonymi w tym przepisie. Nie uważam, aby złagodzenie to, dotyczące wszak szczególnego przypadku partnerów społecznych wykonujących swoje prawo do negocjowania i zawierania układów zbiorowych, należało rozumieć w ten sposób, że pozwala ono w każdym przypadku na zignorowanie wymogu przewidzianego przez przepisy krajowe, gdyż prowadziłoby to do nadmiernego rozszerzenia zakresu stosowania odstępstwa od zasady równego traktowania, które prawodawca Unii skonstruował w sposób wyraźny jako szczególnie ograniczone.

32 Zobacz analogicznie, w przedmiocie tej definicji, opinia rzecznika generalnego N. Jääskinena w sprawie Parlament/Komisja (C-286/14, EU:C:2015:645, pkt 1).

33 Zobacz w szczególności wyroki: z dnia 12 stycznia 2010 r., Wolf (C-229/08, EU:C:2010:3); z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573); z dnia 13 listopada 2014 r., Vital Pérez (C-416/13, EU:C:2014:2371); z dnia 15 listopada 2016 r., Salaberria Sorondo (C-258/15, EU:C:2016:873); a także z dnia 14 marca 2017 r., Bougnaoui i ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204), przy czym ten ostatni dotyczy odmiennego traktowania ze względu na religię. Zobacz także opinia rzecznika generalnej E. Sharpston w sprawie Bougnaoui i ADDH (C-188/15, EU:C:2016:553, pkt 90 i nast.).

34 Najnowsze orzeczenie to wyrok z dnia 14 marca 2017 r., Bougnaoui i ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204, pkt 37 i przytoczone tam orzecznictwo).

91. Jeśli chodzi o drugą przesłankę, w pkt 75 niniejszej opinii wyjaśniłem już, że cele realizowane przez przepisy będące przedmiotem postępowania głównego, a mianowicie zagwarantowanie bezpieczeństwa lotniczego i ochronę bezpieczeństwa narodowego, można uznać za cele zgodne z prawem w rozumieniu art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78. Należy zatem przeanalizować jedynie pierwszą i ostatnią z tych przesłanek.

92. W pierwszej kolejności należy zbadać, po pierwsze, czy różnica w traktowaniu między pilotami DQ w wieku poniżej 60 lat i w wieku powyżej 60 lat jest oparta na cesze związanej z wiekiem, a po drugie, czy cechę tę można uznać za istotny i determinujący wymóg zawodowy. W tym względzie uważam, że wyrok Prigge i in.³⁵ dostarcza użytecznych wskazówek³⁶.

93. W wyroku tym Trybunał orzekł, że jest rzeczą fundamentalną, by piloci liniowi posiadali szczególne zdolności fizyczne, ponieważ w tym zawodzie niedostatki fizyczne mogą mieć poważne konsekwencje. Ponadto nie ulega wątpliwości, że owe zdolności fizyczne zmniejszają się z wiekiem. Stąd wniosek, że fakt posiadania szczególnych zdolności fizycznych może być uważany za istotny i determinujący wymóg zawodowy w celu wykonywania zawodu pilota liniowego i że posiadanie takich zdolności jest związane z wiekiem³⁷.

94. Ten sam wniosek powinien, moim zdaniem, mieć zastosowanie do pilotów statków powietrznych wykonujących zadania związane z ochroną bezpieczeństwa narodowego. Szczególny charakter zadań pilotów DQ nie zmienia faktu, że zdolności fizyczne pogarszają się wraz z wiekiem, ani doniosłości skutków, jakie w tym zawodzie mogą mieć niedostatki fizyczne³⁸.

95. Tym samym odmienne traktowanie wprowadzone przez przepisy będące przedmiotem postępowania przed sądem odsyłającym należy uznać za oparte na cesze związanej z wiekiem, stanowiącej istotny i determinujący wymóg zawodowy w rozumieniu art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78.

96. W drugiej kolejności, jeśli chodzi o wymóg proporcjonalności, motyw 23 dyrektywy 2000/78 stanowi, co prawda, że odmienne traktowanie może być uzasadnione jedynie w „bardzo niewielu okolicznościach”, gdy cecha związana, między innymi, z wiekiem stanowi istotny i determinujący wymóg zawodowy³⁹. Motyw ten odzwierciedla zresztą zasadę, zgodnie z którą w przypadku odstępstwa od zasady niedyskryminacji art. 4 ust. 1 dyrektywy 2000/78 podlega ścisłej wykładni⁴⁰. Ponadto w sprawach Petersen i Prigge i in. dotyczących automatycznego ustania stosunku pracy ze względu na wiek, zanim dana osoba osiągnęła powszechnie przewidziany w prawie krajowym wiek emerytalny⁴¹, Trybunał orzekł, że rozpatrywany środek nie spełniał wymogu proporcjonalności⁴².

35 Wyrok z dnia 13 września 2011 r. (C-447/09, EU:C:2011:573).

36 Mimo że w wyroku tym nie chodziło o pilotów wykonujących działalność związaną z bezpieczeństwem narodowym, lecz pilotów wykonujących loty zarobkowe.

37 Wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 67). Zobacz również, podobnie, J. Maliszewska-Nienartowicz, Orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości dotyczące wyjątku od zakazu dyskryminacji ze względu na istotny i determinujący wymóg zawodowy, *Europejski Przegląd Sądowy*, 2018, nr 8, s. 32.

38 Przeciwnie, uważam nawet, że specyfika warunków wykonywania zadań DQ wzmaga potrzebę posiadania przez pilotów szczególnych warunków fizycznych.

39 Zobacz także wyroki: z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 71); z dnia 14 marca 2017 r., Bougnaoui i ADDH (C-188/15, EU:C:2017:204, pkt 38).

40 Wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 72).

41 Oraz w prawie międzynarodowym, w przypadku wyroku z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 75).

42 Wyrok z dnia 13 września 2011 r., Prigge i in. (C-447/09, EU:C:2011:573). Zobacz także analogicznie wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r., Petersen (C-341/08, EU:C:2010:4), w którym Trybunał stwierdził nieproporcjonalny charakter automatycznego ustania stosunku pracy – chociaż na podstawie art. 2 ust. 5 dyrektywy. W przedmiocie tego zagadnienia zob. D. Schiek, *Proportionality in Age Discrimination Cases: Towards a Model Suitable for Socially Embedded Rights*, w: A. Numhauser-Henning, M. Rönmar, *op.cit.*

97. Niemniej jednak nie wydaje mi się, aby w okolicznościach rozpatrywanych w postępowaniu głównym dysproporcja między granicą wieku dotyczącą pilotów DQ i jej konsekwencjami była oczywista. Poniżej przedstawię powody, dla których uważam, że rozwiązanie przyjęte w wyrokach Petersen⁴³ oraz Prigge i in.⁴⁴, dotyczących proporcjonalności rozpatrywanego środka, nie może zostać zastosowane w niniejszym przypadku. Po drugie wyjaśnię, w jaki sposób uregulowanie krajowe takie jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, które ustala na 60 lat górną granicę wieku dla pilotów wykonujących działalność zawodową w spółce DQ, może być, jak uważam, proporcjonalne, przy czym ustalenie jego proporcjonalności należy do sądu odsyłającego.

98. Jeśli chodzi o rozwiązanie przyjęte w wyrokach Petersen⁴⁵ oraz Prigge i in.⁴⁶, czyli nieproporcjonalny charakter środka ustanawiającego automatyczne ustanie stosunku pracy po osiągnięciu określonego wieku, uważam, że jego powodem jest, przede wszystkim, brak spójności danego środka. I tak w wyroku Prigge i in.⁴⁷ Trybunał orzekł, że ustalenie „na poziomie 60 lat granic[y] wieku, poczynając od którego piloci [...] zostają uznani za nieposiadających już zdolności fizycznych potrzebnych do wykonywania ich działalności zawodowej, *podczas gdy uregulowania krajowe i międzynarodowe zezwalają na wykonywanie tej działalności*, pod pewnymi warunkami, do wieku 65 lat” stanowi wymóg nieproporcjonalny. Podobnie w wyroku Petersen⁴⁸ Trybunał stwierdził, że „przepis ten zawiera niespójności ze względu na istnienie [...] odstępstwa”, i w tym przypadku „granica wieku nałożona [...] nie jest konieczna dla ochrony zdrowia”. Innymi słowy, w obu tych wyrokach rozpatrywane przepisy zostały uznane za nieproporcjonalne, ponieważ nie były rzeczywiście podyktowane troską o osiągnięcie celu w sposób spójny i systematyczny⁴⁹, ponieważ ten sam zawód mógł nadal być wykonywany w innych przedsiębiorstwach po osiągnięciu górnego wieku określonego w tych przepisach.

99. Tymczasem uregulowanie rozpatrywane w postępowaniu głównym nie odznacza się, moim zdaniem, brakiem spójności, który mógłby powodować, iż nie odpowiadałoby ono trosce o osiągnięcie celów w zakresie zagwarantowania bezpieczeństwa lotniczego i ochrony bezpieczeństwa narodowego w sposób spójny i systematyczny. Po pierwsze, w odróżnieniu od dziedziny lotnictwa komercyjnego, nie istnieją normy referencyjne ani w prawie krajowym – co powinien sprawdzić sąd odsyłający – ani, wedle mej wiedzy, w prawie międzynarodowym, które mogłyby podważyć spójność decyzji o ustaleniu górnej granicy wieku pilotów, wykonujących w spółce DQ działalność związaną z bezpieczeństwem narodowym, na 60 lat. Z postanowienia odsyłającego nie wynika również, że istnieją wyjątki od wspomnianej zasady, które mogłyby przesądzać o braku spójności tego uregulowania, co powinien jednak ustalić sąd odsyłający.

100. W związku z tym uważam, że rozwiązanie wypracowane przez Trybunał w wyrokach Petersen⁵⁰ oraz Prigge i in.⁵¹ nie może zostać zastosowane do przepisów rozpatrywanych w postępowaniu głównym, bez dalszej analizy.

101. Należy zatem zbadać, czy uregulowanie to jest proporcjonalne. W tym celu należy zbadać, czy rzeczona górna granica wieku jest odpowiednia do osiągnięcia zamierzonego celu oraz czy nie wykracza poza to, co jest konieczne do jego osiągnięcia⁵².

43 Wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r. (C-341/08, EU:C:2010:4).

44 Wyrok z dnia 13 września 2011 r. (C-447/09, EU:C:2011:573).

45 Wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r. (C-341/08, EU:C:2010:4).

46 Wyrok z dnia 13 września 2011 r. (C-447/09, EU:C:2011:573).

47 Wyrok z dnia 13 września 2011 r. (C-447/09, EU:C:2011:573, pkt 75). Wyróżnienie moje.

48 Wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r. (C-341/08, EU:C:2010:4, pkt 62).

49 Wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r., Petersen (C-341/08, EU:C:2010:4, pkt 53). W przedmiocie kryterium spójności, zob. P. Bailly, J.P. Lhernoud, *op.cit.* Zobacz także M. Domańska, Zakaz dyskryminacji ze względu na wiek w orzecznictwie TS, *Europejski Przegląd Sądowy*, 2011, nr 4, s. 36.

50 Wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r. (C-341/08, EU:C:2010:4).

51 Wyrok z dnia 13 września 2011 r. (C-447/09, EU:C:2011:573).

52 Wyrok z dnia 12 stycznia 2010 r., Wolf (C-229/08, EU:C:2010:3, pkt 42). W przedmiocie kryterium proporcjonalności zob. również D. Schiek, *op.cit.*

102. W tym względzie należy wyjaśnić, że ostatecznie to do sądu krajowego, do którego wyłącznej kompetencji należy ocena okoliczności faktycznych i wykładnia prawa krajowego, należy ustalenie, czy i w jakim zakresie przepisy będące przedmiotem postępowania głównego są zgodne z tymi wymogami. Niemniej jednak, w celu udzielenia sądowi krajowemu użytecznej odpowiedzi, Trybunał jest właściwy do udzielenia wskazówek na podstawie akt sprawy w postępowaniu głównym oraz uwag pisemnych i ustnych, które zostały mu przedstawione, mogących umożliwić temu sądowi rozstrzygnięcie zawisłego przed nim konkretnego sporu⁵³. W dalszych rozważaniach rozpatrzę zatem to zagadnienie.

103. Uznanie, że przepisy te spełniają wymóg odnoszący się do ich odpowiedniego charakteru nie wydaje mi się źródłem kontrowersji. Jak stwierdziłem, z uwagi na to, że zdolności fizyczne pilotów spadają z wiekiem, ustalenie maksymalnego wieku, po przekroczeniu którego piloci DQ nie mogą dłużej wykonywać swojej aktywności zawodowej, jest właściwe do osiągnięcia celów związanych z gwarancją bezpieczeństwa lotniczego i ochrony bezpieczeństwa narodowego.

104. Trudniejsze jest pytanie, czy środek ten nie wykracza poza to, co jest konieczne do osiągnięcia tych dwóch celów. Kwestia ta jest zresztą roztrząsana przez strony, ponieważ G. Cafaro uważa, że do osiągnięcia celów, których dotyczą sporne przepisy, wystarczy samo ograniczenie warunków wykonywania jego zadań, w związku z czym automatyczne ustanie jego stosunku pracy jest nieproporcjonalne. Gennaro Cafaro powołuje się, w szczególności, na możliwość pracy w charakterze członka załogi wieloosobowej, w której tylko jeden z dwóch pilotów może być w wieku przekraczającym 60 lat.

105. Uważam jednak, że środek mniej ograniczający nie pozwoliłby osiągnąć celów w postaci zagwarantowania bezpieczeństwa lotniczego i ochrony bezpieczeństwa publicznego w taki sam sposób, jak automatyczne ustanie stosunku pracy.

106. DQ zatrudnia jedynie bardzo ograniczoną liczbę pilotów i posiada jedynie niewielką liczbę statków powietrznych. Spółka DQ i rząd włoski podkreślały szczególne warunki wykonywania zadań DQ, które nie są porównywalne z operacjami lotniczymi lotnictwa cywilnego. W tych okolicznościach, których prawdziwość podlega weryfikacji przez sąd odsyłający, zobowiązanie DQ do dalszego zatrudniania pilotów w wieku powyżej 60 lat w celu wykonywania zadań w towarzystwie pilota w wieku poniżej 60 lat oznaczałoby nie tylko, że spółka DQ byłaby zmuszona do wykonywania swoich zadań przy pomocy załóg o określonym składzie, lecz również, że wykonywanie jej zadań mogłoby zostać utrudnione. W ten sposób zarówno cel polegający na zagwarantowaniu bezpieczeństwa ruchu lotniczego, jak i cel związany z ochroną bezpieczeństwa narodowego, zostałyby naruszone.

107. Ponadto okoliczność, że odnośny środek zakłada automatycznie rozwiązanie umowy o pracę pilota DQ z powodu osiągnięcia przezeń wieku 60 lat, nie oznacza, że środek ten wykracza poza to, co jest konieczne do osiągnięcia zamierzonych celów⁵⁴. Z uwag przedstawionych przez strony na rozprawie wynika, że struktura spółki DQ uniemożliwiła powrót G. Cafara na stanowisko inne niż stanowisko pilota w tej spółce, czego zweryfikowanie należy jednak do sądu odsyłającego.

108. Ponieważ mniej restrykcyjne przepisy nie pozwalałyby na osiągnięcie zamierzonych celów, jestem zdania, że przepisy będące przedmiotem postępowania głównego nie wykraczają poza to, co jest konieczne do osiągnięcia celów w postaci zagwarantowania bezpieczeństwa lotniczego i ochrony bezpieczeństwa narodowego.

⁵³ Wyrok z dnia 14 marca 2017 r., G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2017:203, pkt 36).

⁵⁴ Zobacz wyrok z dnia 5 lipca 2017 r., Fries (C-190/16, EU:C:2017:513, pkt 66), w którym Trybunał orzekł, że okoliczność, iż granica wieku nie oznacza automatycznego rozwiązania umowy o pracę pracownika z tego powodu, że pracownik ten osiągnął tę granicę, stanowi wskazówkę co do proporcjonalności środka.

109. W związku z tym okazuje się, że przepisy krajowe takie jak będące przedmiotem postępowania głównego, które ustalają górną granicę wieku 60 lat dla wykonywania funkcji pilota w spółce prowadzącej działalność związaną z ochroną bezpieczeństwa narodowego, mogą być uznane, po pierwsze, za odpowiednie do celu polegającego na zagwarantowaniu bezpieczeństwa lotniczego i zapewnieniu ochrony bezpieczeństwa narodowego, i po drugie, za niewykraczające poza to, co jest konieczne do osiągnięcia tego celu, w szczególności ze względu na ograniczone zasoby tej spółki, co powinien jednak ustalić sąd odsyłający.

V. Wnioski

110. W świetle wszystkich powyższych rozważań proponuję udzielić następującej odpowiedzi na pytania prejudycjalne przedstawione przez Corte suprema di cassazione (sąd kasacyjny, Włochy):

- 1) Rozporządzenie Komisji (UE) nr 1178/2011 z dnia 3 listopada 2011 r. ustanawiające wymagania techniczne i procedury administracyjne odnoszące się do załóg w lotnictwie cywilnym zgodnie z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 216/2008, zmienione rozporządzeniem Komisji (UE) nr 290/2012 z dnia 30 marca 2012 r., nie ma zastosowania do sytuacji rozpatrywanej w postępowaniu głównym.
- 2) Artykuł 4 ust. 1 dyrektywy Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiającej ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy należy interpretować w ten sposób, że nie stoi on na przeszkodzie uregulowaniu takiemu jak rozpatrywane w postępowaniu głównym, które przewiduje automatyczne ustanie stosunku pracy pilotów zatrudnionych przez spółkę eksploatującą statki powietrzne wykorzystywane do celów działalności związanej z ochroną bezpieczeństwa narodowego państwa członkowskiego, gdy osiągną oni wiek 60 lat, jeśli ze względu na ograniczone zasoby tej spółki mniej restrykcyjne środki nie pozwalają na osiągnięcie zamierzonych w tym uregulowaniu celów, co powinien jednak ustalić sąd odsyłający.